

След Възкресението

Съдбата на Яна Язова (Люба Ганчева) е поредното красноречиво доказателство за силата на таланта и важността на премисленото писано слово, което оцелява при превратностите на времето.

За пореден път става ясно, че дори у нас е безсмислено да се преследва, забранява, унищожава и игнорира значимият и неординерен творец. Това е една от капиталните грешки на миналия режим, впрегнал цялата репресивна машина в преследване на интелектуалния елит на нацията. Напразни се оказват напъните и усилията му. Доказва го с още по-голяма сила случаят Яна Язова. 30 години тя не е печатана и официално интегрирана в литературния ни процес. След загадъчната ѝ смърт е направен опит да се присвои архивът ѝ и помен да не остане от нейното дело. 10 години по-късно (на 27. XI.1984) започва процесът на възкресението, който продължава и днес.

Много лесноразграничими са два периода в развитието на Язова. Първият е етап на бурно, устремно и категорично утвърждаване и продължава 14 години – от първата публикация – стихотворението „През зимата“ (сп. „Ученически подем“, 1930, г. IV, №2), до изгарянето на първа

част от знаменития ѝ исторически роман „Александър Македонски“ след бомбардировките над София. Следва периодът на достолепна вътрешна емиграция и отстраняване от официалния литературен живот, в който Яна Язова продължава да твори упорито, създавайки както смайващи със своята прозорливост и критичност романи – „Соленият залив“, така и откровено компромисни книги (трилогията „Балкани“ – 1952–1964), чрез които тя отчаяно търси признание и реабилитация. Далеч съм от мисълта да градя митологична подялба от „Яворов тип“ на творчеството. Това разделение се налага за улесняване на работата ми, а и тъй като и досега не мога да си обясня защо Язова не прави опит да публикува „Александър Македонски“ до 1947 г. включително, а хвърля усилия за писане на романи „за чекмеджето“, изпълнявайки гражданския си дълг, както и коя е причината (въпреки хвалебствията на Талев и Георги Томалевски) историческата ѝ трилогия да не получи зелена светлина за печат в периода на разцвет на епичните платна у нас, когато е и създадена?

Привидно около Язова вече всичко е ясно, рождена дата (23.V.1912) и ден на погребението (9.VIII.1974), образование – Славянска филология в СУ „Св. Климент Охридски“ (1935), сърдечни увлечения (с Джон Табаков и Марио Жеков), голямата ѝ любов с проф. Александър Балабанов (от чиито епистоларни изблици е публикуван цял роман през 1996 г. – „Мойра“), семейният живот с инж. Христо Йорданов, работата ѝ в „Развигор“, „Училищен преглед“, „Блок“, членството ѝ в ПЕН-клуба и Съюза на българските писатели, почитателите ѝ сред критиците и изследователите – Д. Б. Митов, Балабанов, Сава Манолов, Борис Зографов, Любомир Михайлов, Йордан Василев, Луко Захариев, Тодор Боров, Петко Тотев, Петър Величков, Цветана Василева,

Цветана Трифонова и нейните отрицатели – Георги Крънзов, Йордан Бадев.

Яна Язова се налага с бурен устрем като поетеса. Дебютната ѝ стихосбирка „Язове“ (1931) предизвиква сензация, наречена е чудото на българската литература. А е само 19-годишна. През 1934 г. излизат стихосбирките „Бунт“ и „Кръстове“. Пише стихове до 1943 г. включително, като за последно публикува в сборник през 1937 г. – „Сноп II“ Яна Язова е безспорно талантлива поетеса. Но за нейното бързо и безпроблемно приемане в литературния живот допринася не само откривателят ѝ проф. Балабанов. Помагат ѝ примерът, славата, проправената пътека от Елисавета Багряна – особено с възловите ѝ стихосбирки „Вечната и святата“ (1927) и „Звезда на моряка“ (1932).

Яна Язова демонстрира впечатляващи качества на майстор на късия разказ и на алтернативната, модерно поднесена драма. Постиженията в късия разказ намират естествената си приемственост в краткия роман „Ана Дюлгерова“ (1936). Той е дръзка, творчески подплатена реплика на класически образци като „Ана Каренина“ (1877) и „Мадам Бовари“ (1875) и е необичайно явление за нашата литература от 30-те години на XX век, затисната от възкисел котловинен мирис, селски драми и идилии, снахи, татули, песни на шурците, царе и възрожденски революционери. Ако и да ситуира действието в Пловдив (съзнателно, за да подсили непоносимата провинциалност на битието дори във втория по големина български град), Язова експонира една универсална житейска драма (Ана Дюлгерова – Богомил Дионисов), в която впечатлява желание-то на героинята да се откъсне от

убогата действителност, да последва музикалното светило Дионисов в столицата и по света и да учи в Художествената академия.

Еманципационният порив на алтер егото на Язова – Ана Дюлгерова, респектира и днес, а впечатляващото дисектиране на чувствителната ѝ натура и душевност, приемаща дори смъртта, ме подтиква да лансирам провокативната теза, че с „Ана Дюлгерова“ Яна Язова слага началото на екзистенциализма в българската литература.

Язова се оказва и много добър драматург. „Последният езичник“ (1940) е силна пиеса и алтернативен поглед към българската история. Спечелва ни нестандартният ѝ подход при осмисляне желанието на княз Владимир Расате да се върне назад към корена, към изконната вяра и боговете, срещу унизителния мир с Византия и трагичната перспектива България да стане славянско княжество.

„Последният езичник“ се домогва не само до алтернативно тълкуване на родната история, но и до смущаващо обобщение за национално-историческото битие. Това веднага е оценено по достойнство от проф. Балабанов, който бърза да преведе пиесата на немски език.

Качествено нов етап в развитието на Яна Язова се явяват романите „Капитан“ (1940) и „Александър Македонски“ (1944).

„Капитан“ е неповторима и прочувствена сага, дело на автор с европейски дух и манталитет, щедър талант и разкрепостено съзнание.

Това е първият значим български роман за магическата сила на морето, за мечтата чрез капитанската униформа българската душа да се откъсне от оковите на битовата приземеност, да опознае примамливия средиземноморски свят (Близкият Изток, Египет), да открие както загадъчната му красота, така и неговите пороци (липсата на здрава семейна среда, наркомания, проституция).

В „Капитан“ присъщата за Язова женска чувствителност е туширана и приглушена по посока на извечни и общочовешки обобщения.

Най-общо, чрез образа на Кълвача,

Яна Язова в Париж, 1937 г.

Яна Язова се домогва до предизвикващи възхищението ни дълбини в разкриване на необикновената човешка съдба, на нестандартния със своята сила и целеустременост дух, за който се борят Дяволът и Богът, Доброто и Злото (...)

Яна Язова първа създава сполучлив и значим роман за Александър Македонски. Ползвайки само „Успоредни животописи“ на Плутарх и историята на Александър Велики от Йохан Дройзен и на базата на личните си впечатления, натрупани от пътуването си в Близкия Изток през юли и август 1935 г., тя създава убедителен, модерно звучащ епос, издигащ я квалитетно като прозаик и рязко открояващ я от родната ни традиция в областта на историческата етика, където жалоните са поставени с „Ден последен – ден господен“ (1934) на Стоян Загорчинов и „Дъщерята на Калояна“ (1937) на Фани Попова-Мутафова, и се взривяват с бездарния комикс на Крум Велков „Водителят“ (1940).

Язова завършва романа си в първата седмица на септември 1944 г. буквално десет дни преди комунистическия преврат, който я заличава от българската литература за цели 40 години. Печатните коректури на първите осем коли изгарят при бомбардировките над София, а малко след 9.IX.1944 г. е убит и издателят ѝ Петко Атанасов. Независимо от тези съвсем неблагоприятни об-

стоятелства, Яна Язова продължава да нанася поправки в ръкописа си до края на 60-те години. Въпреки че архивът ѝ е ограбен през август 1974 г., препис от романа в завършен вид все пак оцелява, разчетен и подготвен за печат от Петър Величков, за да излезе през 2002 г. буквално като възкръснал от мъртвите.

Днес „Александър Македонски“ се възприема като събитие и явление,

Яна Язова

отнасящо се до развойните процеси в литературата ни от средата и втората половина на 40-те години на XX век.

Откроява се постижението на писателката при изграждане образа на владетеля – не като сатрап, а като неспокойна натура, търсеща по света достоен съперник (най-силни са страниците, проследяващи двубоя между Александър и Дарий) и мечтаещ да изгради държава-мост между Елада и Индия.

Яна Язова описва Александър в преимуществено-романтична светлина, без да стига до крайната му деградация, характерна за „Завоевателя на миражите“ (1999) на Стефан Дичев.

Тя представя правдиво неговото обкръжение и му обръща подобаващо внимание (особено в лицето на Ефестион, Барсин, принцеса Роксана и Дариевата дъщеря Статира), с което не го принизява до редови диктатор-властолюбец, а го въздига до необикновен владетел с божествена закрила.

Яна Язова с проф. Александър Балабанов в Лом

Великолепно са пресъздадени баталните картини, сватбата на народите в Суза, смъртта на Ефестин и мъчителния край на световния завоевател Александър, потвърждаващи безспорно високата класа на Яна Язова.

Всичко това превръща „Александър Македонски“ в наситена драматична хроника, която е истинско богатство за родната литература.

Писан като отглас на драматичните събития, „Война“ (2001) поразява със своята истинност, с неприкрития си критичен патос, визирайки поредица от знакови стълкновения, белязали края на буржоазна България и раждането на нейното т.нар. социалистическо битие – началото на Втората световна война, влизането в Тристранния пакт, партизанската съпротива, бомбардировките над София, кървавите изстъпления след преврата на 9.IX.1944 г., достигнали кулминацията си с т.нар. Народен съд.

В този аспект усилията на Язова са най-ползотворни, а изградените от нея персонажи – най-въздействащи, особено ако отчетем спецификата на тяхното сътворяване и неизбежния им (авто)биографизъм – Катерина (с прототип Яна Язова), Фердинанд (проф. Балабанов), председателят Александър (в когото разпознаваме чертите на ранния комунистически апаратчик Трайчо Костов) и стигнем до Русан Кондуктора, Анастасия,

Беро Беров (първият активен борец срещу комунистическата сатрапия) и Сандро Гърка, за които вече липсва надежда, че могат да се открият техните прототипи.

Яна Язова не робува на фалшиви постулати, нейното мислене не е оковано от партийни догми, то се влияе предимно от вечните християнски ценности, с което категорично доказва връзката със своите предшественици, майстори на романтико-психологическото изображение (Йовков, Георги Райчев, Каралийчев), за които проникването и изследването на интимния и индивидуален човешки свят е главна цел.

Неизбежно идва ред и на другия крамолен и останал скрит роман на Яна Язова „Голямо и малко“ (2003). Той е първата, но не толкова сполучлива част от романолия диптих, включващ и „Война“.

Интересно е, че тази книга е изградена изцяло чрез описателно-ретроспективни похвати. В „Голямо и малко“ липсва динамика; експонирани е като „сага за една обикновена фамилия, чийто живот е тясно преплетен с живота на малко провинциално градче на брега на Соления залив“2(...)

В съпоставка с „Война“ „Голямо и малко“ сякаш улавя провинциалната застиналост на миналото, но не и живата емоционалност и интензивност.

Попадайки в глуха изолация и в действителен живот в сянка, Яна Язова се заема с най-големия си проект – трилогията „Балкани“, над която работи 12 години – от 1952 до 1964 г., а нанасяните редакционни поправки стигат до 1972 г. Не мога да нарека този египетски труд дело на живота ѝ. Въпреки възторжените отзиви на Георги Томалевски, Димитър Талев, Йордан Василев, Петко Тотев и Петър Величков.

За мен поредицата, включваща романите „Левски“, „Бенковски“ и „Шипка“, освен знак за отчаяния ѝ стремеж за късна реинтеграция в официалната ни литература, свързвам и с грандиозно-триумфалния провал на Язова – като творец, впрегнал таланта си да се адаптира към епичните изисквания на „новия живот“, който действително по-смъртно триумфира (фантастични тиражи в годините на перестройката 1987–1989), но търпи гротесков неуспех като писател-новатор, европеизирал родната литература и завърнал се в края на живота си в нейната родово-котловинна клетка.

Разбира се, може да се пишат панегирски за силните женски образи (особено това се отнася за Евпраксия, Серафима и Малката Макрина в „Левски“) и за внушителните фигури на Апостола и Бенковски, за достоверното коректно представяне на събитията (няма как да е иначе, след като Язова се обляга на основополагащите трудове на корифеите Никола Начов, Димитър Страшимиров, Макгахан и Скайлър) или за впечатляващата кръгова структура на трилогията с трите ѝ стълба – стожери в повествованието – Балканът, кръстопътният проход Маркови врата и върхът (Шипка).

Но това няма да прикрие основния недъг на написаното от писателката – принизяването ѝ до читателските среднотатистически вкусове и съобразяването ѝ с клишетата на епичната вълна от 50-те години на миналия век.

В интерес на истината, първата част на епичната сага е най-събрана, концентрирана около Калофер и женския му метох с доминиращите равностойни образи на Евпраксия, Серафима, Делича и Левски, въпреки амбицията да се обхване цялата

четническа съпротивителна борба – от легиите на Раковски до смъртта на Апостола (единадесетгодишен период – 1862–1873).

Във втората част, „Бенковски“, Язова изтъква юздите и не може да контролира героите, епичния сюжет, нито да направи желаните от нея внушения.

Днес е лесно да си обясним защо тази трилогия през 1984–1989 г. е приета с такъв възторг и адмирации от критиката и читателите.

Предлага се друга (може би по-свежа и неклиширана) гледна точка към възлови исторически събития, които са описани коректно и възторжено-емоционално. Нацията припознава своите герои-кумири, от които има нужда, а моментът на преустройство е удачно избран за стартиране процеса на официалното приобщаване на Язова в литературата ни.

Тук ще трябва да отдадем дължимото на още един неин ръкопис – „Пътувания, срещи, разговори“ от 1962 г. (Фонд 1400, опис 1, а.е. 62), документиран както работата й по трилогията, така и срещите й с нейни евентуални бъдещи читатели в Панаярище, Дряновския манастир и на Шипка.

Един неподправен, автентичен и искрено воден пътеписен дневник, в който се фиксира и творческата драма на писателката, осъзнала, че въпреки усилията и компромисите й, въпреки сизифовския труд, който е положила, нейната трилогия няма да бъде отпечатана и авторката няма да доживее официалната й премиера.

След преживян подобен творчески крах е трудно да се допусне, че е възможно ново възраждане, че Янова ще има желание да пише и да търси друг тип творческа реализация. Оказва се, че тя може. Само изключително устойчив, твърд и упорит характер като нея е в състояние да излезе от пепелта като птицата Феникс. При това с ясното съзнание, че писането е безнадеждна работа, че публикации няма да има. И след като през 1959 г. е загубила майка и съпруг.

Въпреки това Язова се хваща за работа. През 1963 г. събира в ръкописа „Сол и пипер“ 500 афоризми и 50 карикатури на Балабанов. Търси застъпничеството на проф. Тодор Боров през 1973 г. да бъдат издадени в изд. „Наука и изкуство“. Макар че използва псевдоним (Добромир Стратев), усилието й се оказва безуспешно.

Този провал я амбицира да завърши през 1963 г. ръкописа си с 272 афоризма „Златни искри на скръбта“. Поразява устойчивостта на нейния дух. Амбицията да твори във възможно най-концентрираната и лаконична форма на максимата и словесния парадокс. Да демонстрира финес и класа в така чуждата й (привидно) жанрова територия на афоризма.

И все пак днес прозренията й звучат актуално и носят универсалната сила на тяхната прозорливост.

Съдбата и творческият път на Янова са знакови за българската литература в противовес на щастливата участ на конкурентите й Димитър Димов и Стефан Дичев.

Смятам, че периодът на възторжено-преоткриване на възкръсналата Янова е в своя край.

Необходимо е обективно, коректно и отговорно осмисляне на творчест-

Яна Язова –
портрет от Руска Маринова, 1938 г.

вото й, разкриването на нейното значение в българската литература. Без инсинуации и романтични забележки, честно и отговорно, както подобава на всеки уважаващ себе си литератор.

Настоящата статия е необходимата стъпка в тази насока.

Борислав Гърдев

(Публикува се със съкращения)

ЯНА ЯЗОВА

Люба Тодорова Ганчева е родена в Лом на 8 юни 1912 г. Произхожда от семейство на учители. Баща й, Тодор Ганчев, е доктор на философските науки, завършил в Цюрих, Швейцария. Майка й, Радка Бешикташлиева, е дъщеря на почтен търговец от Цариград. Янова учи в Лом, Видин и Пловдив, а завършва гимназия в София (1930) и славянска филология в Софийския университет (1935). Публикува стихове, разкази, статии, пътни бележки в периодичния и литературния печат. Заедно с артиста Никола Балабанов, неин зет, издава през 1941–1943 популярното списание за деца „Блок“. Член на Дружеството на детските писатели, на Клуба на българските писателки и на Българския ПЕН-клуб. След убийството й през 1974 г. изчезват оригиналите на неиздадените й романи, писани в периода 1944–1974 г. Николай Хайтов, като председател на Творческия фонд на Съюза на Българските Писатели, елиминира сформиранията комисия от Съюза на Българските Писатели в състав: проф. Тодор Боров, Матей Шопкин и Харалампи Харалампиев, и заедно с юристконсулта Аянов влизат в жилището на мъртвата писателка. Няколко месеца Хайтов и Аянов отклоняват също опитите на ЦДА да прибере архива на Язова. Едва в края на октомври 1974 г. Величка Филипова, шеф на архивите, успява да преодолее съпротивата му и служителите на Централен Държавен Архив прибират остатъците от архива на Язова. Между тях има само чернови на неиздадените й романи, благодарение на които от 1987 г. нататък творбите излизат с името на авторката си.